

**АДАБИЙ БАЙЛАНЫШТАР ЖАНА ТААСИРЛЕР ПРОБЛЕМАСЫНЫН
ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНЫХ
СВЯЗЕЙ И ВЛИЯНИЙ**

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF PROBLEMS OF
LITERARY RELATIONS AND INFLUENCE**

Аннотация. Макалада адабияттаануу илиминдеги адабий байланыштар жана таасирлер проблемасына кыскача талдоо жасалат. Авторлор азыркы учурда да ар башка улуттук адабияттардын ортосунда адабий байланыштар менен таасирлер жүрүп жатканын белгилешет. Алар дүйнөлүк адабияттын тарыхында адабияттардын өз ара байланышы эзелтен орун алып келатканын көрсөтүшүп, анын мисалдарын кыргыз адабиятынан да табууга болорун айтышат.

Аннотация. В статье кратко анализируется проблема литературных связей и влияний в литературоведении. Авторы отмечают, что и сейчас существуют литературные связи и влияния между разными национальными литературами. Они показывают, что в истории мировой литературы взаимосвязь литератур имеет место с незапамятных времен, и говорят, что примеры ее можно найти и в кыргызской литературе.

Abstract. The article briefly analyzes the problem of literary connections and influence in literary studies. The authors note that even now there are literary connections and influences between different national literatures. They show that in the history of world literature, the interrelationship of literature has taken place since time immemorial, and they say that examples of it can be found in Kyrgyz literature as well.

Түйүндүү сөздөр: адабияттаануу, адабий байланыштар, адабий таасирлер, методология, проблема, теория.

Ключевые слова: литературоведение, литературные связи, литературные влияния, методология, проблема, теория.

Key words: literary studies, literary connections, literary influences, methodology, problem, theory.

Адабияттаануу илиминде адабий байланыштар жана таасирлер проблемасы бир нече кылымдан бери изилденип келатат. Анткени, дүйнөдө бир дагы элдин адабияты башка улуттардын адабияттары менен байланышсыз, алардан таасирленүүсүз же аларга таасир кылуусуз өнүгө албай турганы айныгыс чындык.

Кыргыз тилиндеги илимий булактардан бул проблема жөнүндө төмөнкү маалыматты таба алабыз:

«АДАБИЙ БАЙЛАНЫШТАР ЖАНА ТААСИРЛЕР – адабий процесстин өзгөчөлүү белгиси; бир элдин же бир жазуучунун чыгармачылыгынын, болбосо бүтүндөй бир доордун адабиятынын башка доордун, элдин же жеке автордун чыгармачылыгы менен өз ара байланышы, таасири, бири-бири менен болгон алака-катышы. Мисалы, азыркы кыргыз адабиятчылары биздин адабият менен орус, өзбек, казак адабияттарынын байланышын, Ч. Айтматовдун Борбордук Азия адабиятына тийгизген таасирин, улуттук фольклорубуз менен Сибирь элдеринин оозеки чыгармачылыгындагы байланыштарды: идеялык жакындыктарды, сүрөттөө ыкмаларындагы, образ түзүүдөгү ж.б. жалпылыктарды, тууроолорду ачып беришти. Академиктер В. М. Жирмунский, Н. И. Конрад бүткүл Чыгыш жана Батыш адабиятындагы өз ара таасирлерди, байланыштарды изилдеп, эмгектерин жарыялашты. Адабий байланыштарды жана таасирлерди изилдөө адабий процессти жана жеке жазуучунун чыгармачылык

өнөрканасын туура түшүнүүгө, искусствонун жалпылыгын жана жекелигин билүүгө жардам берет» [1, 20-21-б.].

Дал ушул маалымат А. Муратов, Ж. Шериев, К. Исаков деген авторлор түзгөн «Кыргыз адабияты: маалыматтама» аттуу окуу куралынан да толугу менен орун алган [5, 12-13-б.].

Биз келтирген ушул шилтеме адабий байланыштар жана таасирлер проблемасынын ички маңызын жалпы жонунан ачат, ошентсе да мында проблеманын маани-мазмунун аныктоосу жаатында бир нерсе кемчил болуп калгандай туюлат. Бул жерде ал адабий процесстин өзгөчө белгиси, адабияттардын өз ара байланышы, карым-катнашы экендиги белгиленет. Арийне, дүйнөдө өзү менен өзү болуп туюкталып калган, башка адабияттар менен эч алака-катышы болбогон бир дагы улуттук адабият жок. Дүйнөдөгү бардык элдердин адабияттары бири-бири менен көзгө көрүнбөгөн, баамга илинбеген ички байланыштар аркылуу алакалашат, таасирленишет. Маселе ошол алаканын, таасирдин ишке ашуу даражасында жана болуп өтүү шартында, кырдаалында турат.

Аталган проблема туурасында орус тилиндеги илимий булактарда төмөнкү маалымат учурайт:

«ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ И ВЛИЯНИЯ – одна из главных особенностей *литературного процесса*, заключающаяся в постоянном взаимодействии литератур, в усвоении (и преодолении) одной литературой художественного опыта другой. Различают: литературу, оказывающую влияние, воспринимающую влияние и так называемого посредника – *mediateur* (термин введен французской школой компаративизма). Роль посредника могут играть целые литературы (посредником в связях русской литературы с зарубежными длительное время была французская, позднее – немецкая и английская литературы), *литературные кружки*, отдельные писатели, театральные коллективы. От литературных связей следует отличать историко-типологические аналогии или схождения, возникающие при отсутствии или минимальном количестве непосредственных контактов между литературами. Таковы аналогии в развитии древнего *эпоса*, ранних форм *лирики*» [3, с. 464].

Биз келтирген ушул шилтемеде адабий байланыштар жана таасирлер проблемасынын маани-мазмуну тереңирээк ачылган. Чындыгында эле, улуттук адабияттар дайыма бири-бири менен үзгүлтүксүз алака-катышта болушат, бири-бирине таасир көрсөтүшөт жана таасир алышат. Мына ошол чыгармачылык байланыштарды жүзөгө ашырууда таасир көрсөткөн, таасир алган, же таасирди андан ары өткөрүп берген улуттук адабияттар болот. Мисалы, байыркы индиялык «Панчатантра» элдик китебинин таасири перстерге «Калила менен Димна» китеби болуп өзгөрүлүп өткөн, ал эми перстерден арабдарга «Миң бир түн» элдик китебине айланып жеткен, аталган араб элдик китебинин өрнөгүн италиялык Жованни Боккаччо чыгармачылык менен өздөштүрүп, өзүнүн көптөргө белгилүү «Декамерон» новеллалар китебин жараткан. Кызыгы, «Панчатантрада» камтылган сюжеттерге таңгаларлык үндөштүктү ааламдагы көптөгөн элдердин, анын ичинде кыргыз элинин жомокторуна да арбын учурата алабыз. Дүйнөлүк адабияттын тарыхынан адабий байланыштар менен таасирлердин мындай мисалдарын жетишерлик санда табууга болот.

Адабий байланыштар менен таасирлердин мүнөзүн жана багытын улуттук адабияттардын окшош стадиялар аркылуу өтүүсү мыйзам ченемдүүлүгү аныктайт. Европалык адабияттар үчүн андай стадиялар Кайра жаралуу, барокко, классицизм, романтизм, реализм ж.б. болушкан. Көбүнчө өнүгүүнүн кыйла жогорку стадиясына жеткен улуттук адабият, башка улуттук адабияттарга өз таасирин көрсөтөт. XV-XVI кылымдардагы италиялык Кайра жаралуунун, XVII кылымдагы француз классицизминин, XVIII кылымдагы англис жана француз Агартуусунун, XIX кылымдын башындагы немец, англис жана француз романтизминин, XIX кылымдын ортосундагы англис жана француз реализминин ар түрдүү өлкөлөрдүн улуттук адабияттарына көрсөткөн таасири мына ушундай болгон. XIX кылымдын аягынан тартып дүйнөлүк маданиятка орус реализми кубаттуу таасир эте баштаган, ал кийин, XX кылымдын башында ар түрдүү авангардисттик агымдардын таасири менен толукталган.

Бирок адабий байланыштар жана таасирлер процесси татаал келет: өнүгүүнүн кыйла эртедеги стадиясына тийиштүү көркөм формалар менен стилдер, кийинкилерине таасир

көрсөткөн тенденциялар да учурайт. XVIII кылымда – XIX кылымдын башында романтиктердин фольклорго; романтиктер менен реалисттердин – У. Шекспирге кайрылуусу дал ушуну айгинелейт; эң сонун мисал – европалык маданияттын бүткүл тарыхында антик дүйнөсүнүн салттарын чыгамачыл кайра аңдаштыруу (европалык адабияттардын идеяларынын, темаларынын, мотивдеринин жана сюжеттеринин жалпылыгы антик мурасынын, ошондой эле христиан символикасы менен элестүүлүгүнүн таасир этүүсү менен чоң даражада шартталган). Мында кабыл алуучу адабияттын ролу анчейин пассивдүү эмес, анткени бөтөн таасирди кабыл алуу ошол улуттук адабияттын ички керектөөлөрүнөн, «утурлаган агымдарынан» (А. Н. Веселовский) жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүнөн келип чыгат. Таасирдин, өрнөктүн «утурлаган агымдар» менен өз ара аракеттешүүсү башка улуттук адабияттардын тажрыйбасын чыгармачыл кайра иштетүүгө, ошону менен бирге тышкы тууроочулук менен күрөшүүгө, улуттун рухунан бүткөн чыгармачыл күчтөрүн ойготууга, көркөм өнөрдүн элдик башаттарына кызыгуунун курчуусуна алып келет.

Жалпысынан, адабий байланыштар жана таасирлер дүйнөлүк маданияттын тарыхында жемиштүү роль ойношот. Алар адабий процессти тездетшет (мисалы, XX кылымда кыргыз адабиятынын өнүгүүсү), кээ бир стадияларды кыскартышат (мисалы, Чыгыштын көпчүлүк адабияттарында өнүккөн романтизмдин жоктугу), ар түрдүү стадиялар менен формалардын бир мезгилде пайда болуусун жана катарлаш өнүгүүсүн шартташат (мисалы, япон адабиятында 1920-жылдан баштап реализм натурализм, модернизм менен татаал айкалышта өнүгүп келет).

XVIII кылымдын аягында – XIX кылымдын башында адабияттар аралык алакалардын болуп көрбөгөндөй күч алуусу менен чогуу адабий байланыштар жана таасирлер проблемасына кызыгуу да өскөн. Бул процессти И. Г. Гердер маданият менен адабияттын ар түрдүү тарыхый доорлорунун теңдеш баалуулугун ырастоо менен, андан кийин И. В. Гёте дүйнөлүк адабий процесстин курамдык (б.а. улуттук) бөлүктөрүнүн ар биринин өзү баалуулугун айтуу менен белгилеп өтүшкөн. Ошентип, XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында жалпы адабияттаануудан компаративистика, же салыштырма адабияттаануу бөлүнүп чыккан, ал адабий байланыштар жана таасирлер проблемасын изилдөөгө багышталган.

Кыргыз тилиндеги илимий булактардан салыштырма-тарыхый адабияттаануу жөнүндө төмөнкү маалыматты кездештиребиз:

«САЛЫШТЫРМА-ТАРЫХЫЙ МЕТОД, салыштырма-тарыхый адабияттаануу – адабияттаануунун бир элдин, улуттун адабиятын башка бир элдин, өлкөлөрдүн адабияты менен, ошолордун сөз өнөрүнүн тарыхы, учурдагы процесси менен типологиялык байланышта изилдеген бөлүгү, ошондой эле изилдөө ыкмасы. Бул же тигил элдин маданий өнүгүшүнүн окшоштугу, коомдук-саясий турмушунун жакындыгы, көз караштарынын, жалпы өнүгүү баскычтарынын бирдейлиги адабий көрүнүштөрдү салыштырма-тарыхый аспектиден кароого мүмкүндүк берет. М. Борбугулов “Манас” эпосу менен инди эпосторунун ортосундагы байланышты, Т. Абдыракунов “Ак Мактым” дастаны менен алтай, бурят элдик поэмаларынын арасындагы тематикалык, образдык, көркөмдүк параллелдерди, Х. Бапаев казак-кыргыз, өзбек-кыргыз адабияттарынын карым-катышын, Б. Кебекова кыргыз-казак фольклорундагы байланышты, А. Акматалиев Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын түрк элдериндеги адабият менен карым-катышын салыштырма-тарыхый метод аркылуу иликтешти» [1, 176-б.]. Ушул эле маалымат А. Муратов, Ж. Шериев, К. Исаков иштеп чыккан «Кыргыз адабияты: маалыматтама» аттуу эмгектен да толук бойдон орун алган [5, 133-б.]. Албетте, салыштырма-тарыхый адабияттаануунун негизинде ар түрдүү адабий көрүнүштөрдү салыштыруу, катар коюу аркылуу изилдөө жатары айтпаса да түшүнүктүү.

Ал эми орус тилиндеги илимий булактардан салыштырма-тарыхый адабияттаануу тууралуу төмөнкү маалыматтарды табабыз:

«СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ, компаративизм, раздел истории литературы, изучающий международные связи и отношения, сходство и различия между литературно-художественными явлениями в разных странах. Сходство

литературных фактов может быть основано на сходстве в общественном и культурном развитии народов, а также на культурных и литературных контактах между ними. Соответственно различаются: типологические аналогии литературного процесса и «литературные связи и влияния». Обычно те и другие взаимодействуют, что, однако, не оправдывает их смешения» [2, с. 418]. Бул маалымат «Литературный энциклопедический словарь» алынды.

Орус тилиндеги илимий булактарда ушуга эле үндөш, антсе да мазмуну бир аз айырмаланган төмөнкүдөй маалымат да кездешет:

«СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ, компаративизм (лат. *Comparativus* – сравнительный) – раздел литературоведения, изучающий сходства и различия, связи и взаимовлияния литератур стран и народов мира. Обычно различаются сходства и аналогии типологические, т.е. возникающие независимо друг от друга благодаря общности исторического развития, и прямые «влияния» и связи при контактах различных литератур, которые основоположник сравнительно-исторического литературоведения в России А. Н. Веселовский условно называл «встречными течениями», хотя «течение» происходило, как правило, с одной стороны – воспринимающей, ибо к опыту другой национальной культуры воспринимающая литература обращается лишь тогда, когда потребность подобного рода возникает в ходе ее собственного развития. Поэтому точнее это явление называть «активный отбор»» [3, с. 1022-1023].

Албетте, жогоруда салыштырма-тарыхый адабияттаануу менен катарлаша компаративизм эскерилип жатат. Орус тилиндеги илимий булактарда бул түшүнүк жөнүндө төмөнкүдөй маалымат бар:

«КОМПАРАТИВИЗМ (от лат. *Comparativus* – сравнительный), в широком, общепринятом смысле слова – то же, что сравнительно-историческое литературоведение (сравнительное литературоведение); раздел истории литературы, изучающий сходства и различия, взаимоотношения и взаимодействия, связи влияния литератур разных стран мира. В узком смысле – начальный этап в развитии сравнительного литературоведения, когда преобладало эмпирическое сопоставление отдельных литературных фактов вне национально-исторического контекста, системы мировоззрения и стиля писателя» [2, с. 183].

Көрүнүп тургандай, адабий байланыштар жана таасирлер проблемасынын теориялык-методологиялык негизин адабияттаануу илиминин ушул салаасынын – компаративистиканын, же салыштырма адабияттаануунун өкүлдөрү түзүшкөн. Кыргызстандык жаш адабиятчы-окумуштуу А. Мокееванын пикиринде, «Адабияттаануудагы компаративистика филологиядагы адабияттын тарыхы, теориясы жана сын менен катар эле маанилүү багыт болуп саналат» [4, 97-б.].

Филология илиминин ушул тармагы XIX кылымдын ортосунда түптөлгөн. Анын негиздөөчүлөрү И. Г. Гердер (1744-1803), Дж. Бенфей (1809-1881), Ф. Буслаев (1818-1897), А. Веселовский (18382-1906) ж.б. өңдүү белгилүү окумуштуулар болушкан. XIX кылымдын экинчи жарымында ушул тармактагы эмгектер ар түрдүүлөнүп, алардын мазмуну тереңдеп, натыйжада салыштырма адабияттаануу толук өз алдынча илимий тармакка айланат. Аталган тармактын ургаалдуу жана маңыздуу өнүгүүсүнө Х. Познет (1882-1901), М. Кох (1855-1931), Ф. Брюнетьер (1848-1907), Ж. Текст (1865-1900) ж.б.у.с. адабиятчылардын эмгектери олуттуу салым болуп калат. Салыштырма адабияттаануунун андан ары өнүгүүсүнө француз окумуштуулары Ф. Бальдансперженин (1871-1958), П. Азардын (1878-1944), П. Ван Тигемдин (1871-1948) эмгектери тарыхый-адабий изилдөөлөрдүн усулдарын жаңылоосу чоң таасир кылат. Алар адабияттарды «таасир кылуучуларга» жана «таасирди кабыл алуучуларга» бөлүшөт да, адабий көрүнүштөрдү салыштырма талдоону андагы «чет жерлик таасирлерди» аныктоого байланыштырышат. Кийин окумуштуулар салыштырма талдоого ич ара түздөн-түз алакалар же генетикалык карым-катнаштар менен байланышпаган адабий көрүнүштөрдү тартуу аркылуу анын объектилерин кеңейтүү зарылдыгын байкашат. Бул маселени ийгиликтүү чечүүгө америкалык адабиятчы Р. Уеллектин (1903-1995) жана француз окумуштуусу Р. Этьямблдын (1909-2002) эмгектери чоң өбөлгө түзүшөт.

Россияда салыштырма-тарыхый адабияттаануу салаасы XIX-XX кылымдардын чектеринде түптөлгөн. Аны аңдап-туюуда жана негиздөөдө чоң ролду көрүнүктүү окумуштуу А. Н. Веселовский (1838-1906) ойногон. Ушул адабиятчы «салыштырма-тарыхый поэтика», «салыштырма-тарыхый адабияттаануу» терминдерин илимий колдонууга киргизген. Россияда адабий байланыштар жана таасирлер проблемасын изилдөө Батыштагыдай кеңири кулач жайган эмес, бирок бир артыкчылыгы, орус адабияттаануусунда таасирлер проблемасы тарыхый поэтиканын, бирдиктүү тарыхый-адабий процесстин курамдык бөлүгү катары каралган, муну А. Н. Веселовскийдин эмгектеринен ачык-айкын көрө алабыз.

Советтик Россияда орус жана батыш адабияттарын салыштырма изилдөө бир катар себептерге байланыштуу узак жылдар бою колдоого ээ болгон эмес. Адабияттарды салыштырма изилдөөнүн активдешүүсү XX кылымдын 70-жж. Н. И. Конрад (1891-1970), В. М. Жирмунский (1891-1971), В. И. Кулешов (1895-1971), И. Г. Неупокоева (1917-1977), Н. И. Кравцов (1906-1980), М. П. Алексеев (1896-1981), М. Б. Храпченко (1904-1986) ж.б. илимпоздордун эмгектери менен жүзөгө ашат. Орус окумуштууларынын эмгектериндеги жаңылык – алар окшош тарыхый жалпылыктардын адабияттарын гана эмес, бири-биринен алыс турушкан адабияттарды да салыштырууну сунуш кылышкан. Илимий изилдөөнүн ушул жаңы аспектиси кийин компаративистиканын түрдүүлөнүшүнө, анын заманбап классификациясына таасир эткен. Ошентип, орус окумуштуулары да өз эмгектери менен салыштырма адабияттаануунун өрүшүнүн кеңейүүсүнө түрткү болушкан.

Адабияттаанууда салыштырма изилдөөлөрдү жүргүзүү зарылдыгы азыр деле күн тартибинде турат. Муну азыркы дүйнөдө маданияттардын өз ара таасирлеринин кеңейүүсү, улуттук маданияттардын, анын ичинде улуттук адабияттардын ортосундагы чек аралардын жоюлуусу талап кылып жатат. Биздин келечектеги изилдөөбүздүн негизги объектиси болуучу кыргызстандык калемгер К. Акматов менен англиялык жазуучу С. Г. Хоскиндин чыгармачылыктарындагы адабий байланыш жана таасир маселеси да ушул сөзүбүздү күбөлөндүрөт. Окумуштуулардын ою боюнча, мындай изилдөөлөр абадай зарыл, анткени жазуучунун конкреттүү адабий туундусун, чыгармачыл мурасын бөтөн тилдүү чөйрөдө кабыл алуу өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ болот [6, с. 6]. Демек, биз К. Акматовдун “Архат” романы менен С. Г. Хоскиндин “Үчүнчү көз” чыгармасынын өз ара типологиялык байланыштары менен таасирлери маселесине кайрылууга толук акылуубуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз адабияты [Текст]: Энциклопедиялык окуу куралы. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 286 б.
2. Литературный энциклопедический словарь [Текст]: Энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
3. Литературная энциклопедия терминов и понятий [Текст]: Энциклопедия. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – 1600 с.
4. Мокеева, А. М. Адабияттаануудагы салыштырма-тарыхый методологиянын теориялык негиздери [Текст] / А. М. Мокеева // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы, №4, 2015. – 96-99-б.
5. Муратов, А. Кыргыз адабияты [Текст]: Маалыматтама / А. Муратов, Ж. Шериев, К. Исаков. – Б.: Айат, 2014. – 384 б.
6. Селитрина, Т. Л. Преемственность литературного развития и взаимодействие литератур [Текст] / Т. Л. Селитрина. – М.: Высшая школа, 2009. – 290 с.